KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Ivan Masár

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Valéria Betáková, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, Ivan Masár, Ján Matejčík, Ján Oravec, Konštantín Palkovič, Jozef Ružička, Ján Sabol, Elena Smiešková, Milan Urbančok

REDAKCIA

Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

M. Pisárčiková, Z problémov lexikálnych synoným v slovenčine 257
J. Kačala, Syntaktický výskum slovenčiny v ostatnom desaťročí 262
J. Mistrík, Tempo reči a štýl 271
J. Oravec, Väzby prídavného mena *istý* 273
M. Majtán, Slová *nákel, náklo* v slovenských zemepisných názvoch 278

Rozličnosti

Štylizovať — slohovať? V. Betáková 281
Viete, čo sú ‚folníky' na nížine? J. Horecký. 283

Správy a posudky

O užitočnej besede. Š. Michalus 284
Vysokoškolská učebnica českého jazyka. G. Horák . . 286

Spytovali ste sa

Nabiť batériu a dobiť batériu. M. Považaj 288

KULTÚRA SLOVA

ROČNÍK 7 — 1973 — ČÍSLO 8

Z problémov lexikálnych synoným v slovenčine

II. Synonymá z hľadiska významovej zhody a významových rozdielov

MÁRIA PISÁRČIKOVÁ

Všeobecne prijímaná charakteristika synoným (sú to slová čo do významu blízke alebo zhodné, ktoré označujú ten istý pojem, ale odlišujú sa navzájom alebo významovými odtienkami, alebo štylistickým príznakom, alebo obidvoma týmito príznakmi naraz) sa rovnako všeobecne kritizuje pre nepresnosť pojmov „významová blízkosť", „významová zhodnosť", „významové odtienky". Tieto pojmy naozaj nestačia pri teoretickom výskume synoným, ba ani pri ich praktickom používaní. Je to preto, že uvedená definícia je príliš všeobecná. Táto všeobecnosť má však tú prednosť, že sa ňou dobre postihujú základné, hlavné znaky lexikálnej synonymie.

Čo vyjadruje myšlienka, že synonymá označujú ten istý pojem? V kontexte sa často zamieňajú akoby v úlohe synoným slová, ktoré v skutočnosti synonymami nie sú. V konkrétnom prejave možno napr. zamieňať slová *žena — matka — učiteľka — funkcionárka* a označovať nimi tú istú osobu. Nejde tu však o synonymá, lebo slová *žena, matka, funkcionárka* označujú rozličné pojmy. Vo vete *Ľudia začali cítiť v celej hĺbke svoje otroctvo, svoju bezmocnosť: videli len, že sú prostriedkami na sprosté vraždenie* (Urban) nemožno pokladať slová *otroctvo — bezmocnosť* za lexikálne jednotky, ktoré by boli zviazané synonymickým vzťahom aj mimo kontextu (tvorili by synonymá v jazykovom systéme), lebo vyjadrujú dva rozdielne pojmy. Základom synonymie je teda totožnosť pojmu, a nie totožnosť javu, veci, ktorú slová označujú.

Synonymickým vzťahom nie sú zviazané ani názvy rodu a druhu, i keď v konkrétnom prejave sa môžu zamieňať ako zdanlivo synonymné lexikálne jednotky. Také sú napr. slová *zviera — pes — ovčiak, rastlina — kvet — ruža, dieťa — chlapec.*

Svojimi významovými vzťahmi sú synonymám blízke i tzv. súradné čiže významovo blízke slová. Súradné slová majú zvyčajne jeden nadradený pojem, napr. *pracovať v domácnosti: variť, šiť, prať, upratovať* ap.; *časti tela: nohy, ruky, hlava, krk* atď. Ani súradné slová nemožno zamieňať so synonymami, i keď dakedy môže nastať situácia, že tie isté lexikálne jednotky vystupujú raz ako súradné slová, inokedy ako synonymá. Tak je to napr. pri názvoch farieb. Názvy *červený, rubínový, šarlátový, karmínový, korálový, tehlový* možno používať ako synonymné názvy na označenie červenej farby. Ak však ide o prísne odborné rozlíšenie farieb, potom sa tieto názvy nedajú zamieňať; musíme ich chápať ako súradné slová s nadradeným pojmom *červený.*

Z uvedenej definície synoným vidieť, že synonymá charakterizuje na jednej strane významová a štylistická zhoda a na druhej strane významové a štylistické rozdiely. V skutočnosti však nemožno synonymá deliť podľa tejto schémy, lebo tieto vlastnosti nestoja samostatne proti sebe, ale sa navzájom krížia, takže tie isté synonymá môžu obsahovať významové i štylistické rozdiely, inokedy iba významové alebo iba štylistické rozdiely a napokon môžu byť bez obidvoch týchto príznakov.

Na tomto mieste si budeme pri synonymách všímať 1. sémantickú (významovú) zhodnosť a 2. sémantickú (významovú) odlišnosť. Štylistickým rozdielom medzi synonymami sa budeme venovať v nasledujúcej kapitole.

1. Významovú zhodu medzi synonymami sprevádzajú spravidla práve rozdiely v štylistických príznakoch, t. j. slová významovo totožné zvyčajne patria do rozličných štylistických vrstiev. Taká je napr. dvojica *mesiac — luna* (neutrálne slovo oproti básnickému).

V jazyku sú však i také slová, ktoré charakterizuje nielen sémantická totožnosť (významová zhoda), ale aj príslušnosť k tej istej štylistickej vrstve (štylistická zhoda). Dvojice alebo skupiny takýchto slov sa volajú absolútnymi synonymami. I keď sa o existencii absolútnych synoným veľa ráz pochybovalo, v jazyku nielenže naozaj jestvujú, ale ich štúdium je z viacerých stránok veľmi zaujímavé.

Absolútne synonymá majú okrem uvedených dvoch znakov (významová a štylistická zhoda) ešte jeden výrazný príznak, a to príznak synchrónnosti. Absolútna synonymia je teda synchrónny jazykový jav. Vyplýva z prirodzenej vlastnosti jazyka, že nepodporuje jestvovanie absolútne zhodných slov, takže ak v jazyku z nejakých príčin aj jestvujú takéto slová, časom nastáva rozpad tejto zhody. Zvyčajne sa

jedno slovo z takejto dvojice začne menej používať, zastaráva. Potom už nemožno hovoriť o absolútnej zhode, lebo v súčasnom jazyku sa pociťuje protiklad zastaranosti — nezastaranosti (napr. pri dvojici synoným *bál — ples;* výrazné zastarávanie pociťujeme i pri slove *pasia* oproti slovu *koníček,* ktoré je novším prevzatím z češtiny, a oproti slovu *hobby,* ktoré je najnovším prevzatím z angličtiny). Iným dôvodom na rozpad absolútnej synonymie je štylistické prehodnotenie jedného slova (v dvojici *hamovať — brzdiť* prevzaté *brzdiť* nadobudlo ráz termínu) alebo významový posun pri jednom člene dvojice. To značí, že absolútne synonymá sú v jazyku do istej miery prechodným javom, podliehajú zmenám, a preto sa dajú posudzovať iba v synchrónnom priereze jazyka.

Natíska sa otázka, akým spôsobom absolútne synonymá vznikajú, keď sa im jazyk vlastne vyhýba. Príčin je viac, no hlavná príčina je v ustavičnom kontakte jazyka (stále máme na mysli spisovný jazyk) s nárečiami a s inými jazykmi (blízkymi alebo i vzdialenejšími). Slovenčina je nárečovo (územne) pomerne diferencovaný jazyk, a tak sa do spisovnej slovnej zásoby dostávajú z rozličných nárečí rovnoznačné lexikálne prostriedky, ktoré sa neodlišujú ničím iným iba územným pôvodom. Také sú napr. synonymá *žihľava — pŕhľava, hlavnica — vankúš — poduška, kvasnice — droždie — odmlad, mládza — otava, ostrva — sušiak, tôňa — tieň, páčiť sa — ľúbiť sa, neskoro — pozde, okno — oblok, úpraty — liace, rajčina — paradajka* (hovorové názvy rajčiaka) ap. V spisovnom jazyku sa odlišný územný pôvod spravidla nepociťuje: *opäť — znova, osve — osobitne, spolu — dovedna, veľa — mnoho, opalok — ohorok, omelinka — odrobinka — omrvinka* atď.

Ovplyvňovanie spisovného jazyka inými jazykmi (najmä preberanie internacionalizmov) je ďalšou príčinou vzniku absolútnych synoným. Prichádzajú tu, pravda, do úvahy iba také prevzaté slová, ktoré už celkom zdomácneli a plnia v jazyku takú istú funkciu ako ich domáce náprotivky: *pružný — elastický, písmeno — litera, plavý — blond, podnebie — klíma, tvar — forma, jestvovať — existovať, pástiar — boxer, pečiarka — šampiňón* ap. Slovenčina je v ustavičnom kontakte s češtinou, a preto je prirodzené, že vplyvom týchto kontaktov sa udomácnili v spisovnej slovenčine slová, ktoré sú rovnoznačné s domácimi: *slušať* (popri *svedčať*), *unavený* (popri *ustatý*), *snažiť sa* (popri *usilovať sa*) ap. Výskyt takýchto dvojíc obmedzuje prirodzená jazyková tendencia nepreberať to, čo už v jazyku je. Preto sa najmä z hľadiska jazykovej kultúry musí rozlišovať, či naozaj ide o synonymum (teda o vnútorný jazykový jav) alebo o ekvivalent (jav týkajúci sa vzťahu k inému jazyku). Je jasné, že slová *čáp, čiperný, želva, perník, perný* sú ekvivalentmi slov *bocian, svieži, korytnačka, medovník, ťažký (horúci),* a nie ich synonymami.

Jestvovanie absolútnej synonymie potvrdzuje aj osobitný typ synoným, ktoré nemajú vonkajší pôvod (vplyv iných jazykov alebo náreční), ale sú vnútorným javom spisovného jazyka. Sú to synonymá, ktoré majú rovnaký koreň, no odlišujú sa menšími alebo väčšími slovotvornými, gramatickými alebo fonetickými rozdielmi. Také sú napr. dvojice *táčňa — tácka, pesnička — pieseň, poľadovica — ľadovica, oblievačka — polievačka, húšťava — húština, pľasnúť — plesnúť, obopäť — obopnúť, opariť — obariť, babrať sa — papraťsa* atď. Sem možno zaradiť aj viacslovné pomenovania typu *robiť okolky — okolkovať, dať do poriadku — upratať.*

2. Významové rozdiely medzi synonymami sa môžu prejavovať a) v pojmovej zložke (ideografické synonymá), b) v citovom príznaku (expresívne synonymá).

a) Ideografické (pojmové) synonymá majú v jazyku dôležitú úlohu, lebo vyjadrujú rozmanité významové odtienky pojmu a podávajú tak o skutočnosti ucelený obraz. J. D. Apresian nazýva tento typ synoným „kvázisynonymami" na rozdiel od lexikálnych synoným v úzkom zmysle slova. Lexikálne synonymá podľa neho musia mať úplne zhodný výklad na rozdiel od „kvázisynoným", pri ktorých výklad má väčšiu časť spoločnú, ale úplne sa nezhoduje.

Odtienky vo významovej zložke pojmu a neúplnosť zhody vo výklade pozorujeme pri slovách *cesta* a *autostráda:* cesta je osobitne upravený pruh zeme určený na premávku; autostráda je osobitne upravený široký pruh zeme určený na diaľkovú automobilovú dopravu. Slovo *autostráda* možno zamieňať synonymom *cesta,* no neplatí to vždy naopak. — Odtienky vo významovej zložke pojmu možno pozorovať aj pri týchto synonymách: *rôsol — huspenina, náčinie — náradie, mimovoľný — neuvedomený — nezamýšľaný — neúmyselný — podvedomý — samovoľný — nevdojaký — náhodný — inštinktívny — spontánny.* Všetky členy synonymického radu sa zvyčajne nespájajú s tým istým okruhom slov. Synonymá *pekný — pôvabný — urastený* sa spájajú napr. s predstavou dievčaťa, ďalšie členy radu *utešený — ladný* s pohybom, *príjemný — ľúbezný* s hlasom, *vkusný* so šatami atď.; *háklivá — chúlostivá — citlivá* môže byť pokožka, *delikátna* otázka, *pálčivý* problém, *nepríjemné* položenie; *energický — rázny — rozhodný* môže byť pohyb, *dôrazný* hlas, *priebojný — húževnatý* človek. Pri ideografických (pojmových) synonymách ide často o významové odtienky, vyjadrujúce intenzitu, rozmery, kvantitu ap. Rozdiely v stupni istého príznaku sú rozdielmi vo význame: *pršať — popŕchať — mrholiť — osievať sa — kvapkať;* opačnú intenzitu vyjadrujú synonymá *pršať — cediť — liať;* stupňovanie intenzity pri hrmení možno vyjadriť synonymami *dunieť — rachotiť — burácať,* pri vetre *povievať — vanúť — viať — fúkať.*

Rozdiely vo veľkosti sa dajú pozorovať pri synonymách *ratolesť — vetva — haluz — konár.*

Stupeň rozdielov významových zložiek pri synonymách je rozličný. Minimálny je napr. pri dvojici blízkych synoným *huncút — figliar:* huncúta charakterizuje väčšia miera zmyslu pre žartovanie, zábavu, menšia miera prefíkanosti; pri slove *figliar* sa pociťujú tieto dve významové zložky v opačnom pomere. K uvedenej dvojici možno priradiť synonymá *vtipkár — vybíjanec.* Významové odtienky sa tu už vyčlenili jasnejšie: *vtipkár* = žartovný človek, *vybíjanec* = prefíkaný človek. V tomto prípade môžeme hovoriť o vzdialenejších synonymách. Menší stupeň zhody významových zložiek majú napr. dvojice *naliehavý — súrny, bystrý — pohyblivý, aktívny — čulý* ap.

b) Expresívne (citovo zafarbené) synonymá sa vydeľujú v protiklade k slovám expresívne bezpríznakovým. Citový príznak pri nich často modifikuje významové zložky, ktoré tak ako pri ideografických synonymách môžu mať rozličný stupeň rozdielnosti. Istú mieru citového zafarbenia pozorujeme napr. pri slovách *havkať, ďavkať* oproti citovo neutrálnym slovesám *štekať, brechať.* Väčšia miera expresivity oproti bezpríznakovému slovu *robiť* charakterizuje synonymá *drieť, hrdlačiť, lopotiť.* Tu sa expresívny príznak spája s významovým odtienkom väčšej intenzity, námahy ap. Citový príznak sprevádza často práve rozdiel v intenzite, a to smerom k jej stupňovaniu alebo zmenšovaniu. Silný citový príznak spojený s významom väčšej intenzity je zreteľný pri synonymách slova *utekať: uháňať, upaľovať, prášiť, trieliť, fujazdiť, rafať, fŕľať* ap. Význam zmenšenej intenzity majú expresívne synonymá *vliecť sa, terigať sa, teperiť sa* k neutrálnemu slovesu *ísť,* alebo výrazy *chlipkať, usŕkať* k slovesu *piť.*

Záver. Keďže vzťahy lexikálnej synonymie sú veľmi zložité a mnohotvárne, treba si synonymá všímať vždy z rozličných stránok. Pozornosť sme venovali významovej zhode a významovým rozdielom: 1. významovú zhodu sprevádzajú štylistické rozdiely (štylistické synonymá); 2. významová i štylistická stránka je totožná (absolútne synonymá); 3. význam sa v rozličných stupňoch diferencuje (ideografické synonymá); 4. význam diferencuje citový príznak (expresívne synonymá).

(Pokračovanie)

LITERATÚRA

APRESIAN, J. D.: Sinonimija i sinonimy. Voprosy jazykoznanija, 1969, IV., s. 75—91.

FILIPEC, J.: Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie. 1. vyd. Praha, Nakladatelství Československé akadémie věd 1961.

LAGUTINA, A. V.: Absoľutnyje sinonimy v sinonimičeskoj sisteme jazyka.

In: Leksičeskaja sinonimija. Red. S. G. Barchudarov. Moskva, Izdateľstvo Nauka 1967, s. 121—129.
VASILIEV, L. M.: Problema lexičeskogo značenija i voprosy sinonimii. In: Leksičeskaja sinonimija. Red. S. G. Barchudarov. Moskva, Izdateľstvo Nauka 1967, s. 16—26.

Syntaktický výskum slovenčiny v ostatnom desaťročí

JÁN KAČALA

1.0. Ostatné desaťročie netvorí vo výskume syntaxe slovenského jazyka nijakú uzavretú etapu, lebo výskum nadväzoval na tie výsledky, ktoré sa dosiahli v predchádzajúcich desaťročiach, a rozvíjal ich. Dobrým východiskom a stimulátorom pri tomto výskume bol materiál z konferencie usporiadanej vtedajším Ústavom slovenského jazyka SAV o problematike slovenskej skladby (konferencia bola v r. 1958, materiál vyšiel súhrnne v r. 1959 v Jazykovedných štúdiách 4 v redakcii J. Ružičku). V základnom referáte J. Ružičku sa analyzovali najdôležitejšie teoretické problémy slovenskej syntaxe a zároveň sa formulovali možnosti a spôsoby ich riešenia. V referátoch a v diskusii sa nastolil široký okruh teoretických aj praktických otázok spojených s prípravou vedeckej syntaxe slovenského jazyka.

Výskum syntaktickej problematiky bol úzko spätý s výskumom slovenskej morfológie a bol orientovaný zväčša monograficky, t. j. na podrobné a všestranné preskúmanie jednotlivých čiastkových otázok slovenskej syntaxe: teórie syntaxe, teórie vety, dvojčlennej a jednočlennej vety, gramatickej členitosti vety a vetných typov, základných a rozvíjacích vetných členov, teórie vedľajšej vety, slovosledu a vetosledu, významovej výstavby vety, zloženého súvetia, interpunkcie a ďalších tém. Výskum sa opieral o solídnu teoretickú pripravenosť autorov a o bohatý jazykový materiál najmä z písaného jazyka.

1.1. Výsledky výskumu sú obsiahnuté jednak v monografiách (J. Ružička, *Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku* — z r. 1956, J. Oravec, *Väzba slovies v slovenčine* — z r. 1966, J. Mistrík, *Slovosled a vetosled v slovenčine* — z r. 1966, J. Kačala, *Doplnok v slovenčine* — z r. 1971, Fr. Miko, *Generatívna štruktúra slovenskej vety. Príslovkové určenie* — z r. 1972 a F. Kočiš, *Zložené súvetie v slovenčine* — v tlači) a jednak v mnohých štúdiách a článkoch uverejnených najmä v slovenských jazykovedných časopisoch a zborníkoch

(Jazykovedný časopis, Slovenská reč, Kultúra slova, Slavica Slovaca, Jazykovedné štúdie, Recueil linguistique de Bratislava). Viaceré štúdie a články, týkajúce sa predovšetkým teoretických otázok syntaxe, vyšli aj v zahraničných časopisoch a zborníkoch. Mnohé práce, resp. závery v nich obsiahnuté našli ohlas aj v zahraničnej, najmä slavistickej literatúre. V tejto súvislosti možno pripomenúť aj uznanlivé slová prof. V. Šmilauera o slovenskej syntaktickej produkcii po r. 1945, ktoré napísal v úvode k 2. vydaniu svojej *Novočeskej skladby* (Praha 1966).

Výsledky monografického výskumu čiastkových problémov slovenskej syntaxe sa zhrnú v syntetickom diele *Syntax slovenského jazyka.*

1.2. Veľký význam pre výskum slovenskej syntaxe mala a má i kolektívna akademická *Morfológia slovenského jazyka* z r. 1966 (v redakcii J. R u ž i č k u). Podrobným a všestranným opisom morfologickej roviny jazykového systému slovenčiny sa tu jednak spoľahlivo rozhraničila morfológia a syntax ako dve zložky gramatiky a jednak sa tu poukázalo na vzájomnú spätosť morfologickej a syntaktickej roviny. Rozlíšenie morfológie (tvaroslovia) a syntaxe (skladby) vo flektívnom type jazyka, akým je slovenčina, tvorí totiž jednu zo základných otázok teoretickej i praktickej (školskej) gramatiky. Od riešenia tejto základnej otázky závisí potom posudzovanie mnohých čiastkových otázok.

2.0. Riešenie hraníc medzi morfológiou a syntaxou, ako aj mnohých ďalších otázok gramatickej stavby slovenčiny vychádza zo stanoviska k základným teoretickým otázkam jazyka a jazykových prostriedkov. Ide teda o najvšeobecnejšie východiská výskumu gramatickej stavby i jazyka vôbec, o isté tézy, ktorých aplikácia podmieňuje chápanie čiastkových otázok jazykovej stavby.

2.1. V slovenskej gramatickej literatúre sa vychádzalo z dvoch takýchto základných téz: 1. z chápania jazyka ako systému systémov (resp. podsystémov) a 2. z bilaterálnej (dvojstránkovej) povahy lexikálnych a gramatických jednotiek.

Prvá téza značí to, že jazyk ako celok má systémový ráz, pričom sa sám skladá z niekoľkých čiastkových systémov, resp. podsystémov (rovín, plánov): *zvukový* (fonologický), *slovníkový* (lexikálny), *tvarový* (morfologický) a *skladobný* (syntaktický) *systém.* Každý z týchto čiastkových systémov má vlastné jednotky a špecifické usporiadanie (organizáciu) týchto jednotiek do jednotného celku. Jednotkou zvukovej roviny je *fonéma,* jednotkou lexikálnej roviny je *slovo,* resp. *lexéma,* jednotkou morfologickej roviny je *tvar* a jednotkou syntaktickej roviny je *konštrukcia.* Každá z týchto jednotiek — a to sa už dostávame k druhej spomínanej téze — má bilaterálnu povahu (má dve stránky), má teda obsah a formu. Iba pri fonéme ide o spojenie formy a funkcie.

Takto sa hranica medzi morfologickou a syntaktickou rovinou stáva veľmi zreteľnou, lebo predmetom pozornosti pri morfologickom výskume je systém tvarov (okrem toho sa v rámci morfológie zvyčajne preberá aj systém slovných druhov, no slovné druhy sú komplexné, nie iba morfologické kategórie), kým pri syntaktickom výskume zasa systém konštrukcií.

2.2. Pri vlastnom syntaktickom výskume sa potom uplatňuje najmä významová a vetnočlenská teória vetnej stavby a syntagmatika. Pri vetnočlenskej teórii vetnej stavby sa vychádza z toho, že veta sa skladá z istých zložiek, častí, pričom za najelementárnejšiu časť vety sa pokladá *vetný člen*. V syntagmatike sa uplatňuje konštrukčné hľadisko: vychádza sa z konštrukcií, t. j. zo spojení dvoch jednotiek (tieto spojenia sú *syntagmy*), pričom vetný člen sa takto vymedzuje ako jedna časť, zložka konštrukcie, resp. syntagmy.

2.3. Syntagmatické hľadisko je pre výklad vetnej stavby veľmi závažné a podmieňuje i odôvodňuje jednotný prístup ku konštrukciám rozličného druhu (syntagmatickým, polovetným, vetným aj súvetným). Konštrukcia sa totiž buduje zo syntakticky nerovnorodých častí: z nich je jedna nezávislá čiže nadradená a druhá je závislá čiže podradená. Tento závislostný princíp pri výstavbe konštrukcií (od syntagiem až po súvetie) je pre daný spôsob výkladu syntaktických javov veľmi charakteristický (niekedy sa tu vraví o závislostnej gramatike). Ako príklad možno uviesť, že pri rozbore vety sa postupuje od gramaticky a významovo (teda aj komunikačne) najzávažnejších častí vety cez menej závažné až po najmenej závažné (kroky pri rozbore vety majú istú koncepciu a realizujú sa postupne). Takto sa prichádza k vymedzeniu tzv. gramatického jadra vety v protiklade k ostatným častiam vety; v tomto zmysle sa aj vetné členy rozdeľujú na *základné (hlavné)* a *rozvíjacie (vedľajšie)*.

Uplatňovanie syntagmatického princípu pri výklade syntaktických javov umožňuje jednotne chápať konštrukcie rozličného druhu. Tak napr. v syntagme *pomoc ranenému* sa vo výraze *ranenému* občas ešte vidí gramatický objekt, lebo je realizáciou väzby nadradeného výrazu. Na základe syntagmatiky však tento výraz treba posudzovať ako (nezhodný) prívlastok (hoci realizovaný pomocou väzby nadradeného podstatného mena), keďže nadradeným výrazom nie je sloveso, lež podstatné meno. Podobne aj v syntagme *cesta domov* nebudeme vo výraze *domov* hľadať príslovkové určenie miesta, viažúce sa na nadradený člen primkýnaním, lež (nezhodný) prívlastok, lebo jeho nadradeným výrazom je podstatné meno, a nie sloveso. V syntagmatickom ponímaní treba totiž každý výraz, ktorý rozvíja podstatné meno v hociktorej syntaktickej funkcii, hodnotiť ako prívlastok (bez ohľadu na to, akým spôsobom sa realizuje jeho závislosť od nadradeného výrazu — zhodou,

väzbou lebo primkýnaním —, i bez ohľadu na jeho sémantiku).

Syntagmatický princíp má dosah aj na jednotný výklad súvetných konštrukcií, konkrétne na systém vedľajších viet. Na základe syntagmatiky môžeme vo všetkých vedľajších vetách vidieť istý spôsob realizácie niektorého z vetných členov nadradenej vety, takže systém vedľajších viet bude analogický systému vetných členov. Tým sa odstraňujú ťažkosti s rozlišovaním tzv. obsahových a doplňacích vedľajších viet.

2.4. V súvislosti s vetnočlenskou teóriou vetnej stavby treba povedať, že to nie je jediná možná teória vetnej stavby. Je to najrozšírenejší prístup k výkladu vetnej stavby, ale popri ňom sa v zahraničnej i našej lingvistike používajú aj iné teórie. Najznámejšia je tzv. generatívna koncepcia, pomocou ktorej sa zostrojujú tzv. generatívne modely jazykovej stavby. Pri generovaní („odvodzovaní") vetných modelov sa vychádza z jednotného symbolu vety *S* (= sentence, t. j. veta) a ten sa rozčleňuje na tzv. bezprostredné zložky: najprv na nominálnu frázu a verbálnu frázu, potom nominálna fráza na meno a jeho určenie atď. — až ku konkrétnej vete. Toto rozkladanie sa spravuje špeciálnymi pravidlami, ktoré vlastne zahŕňajú „gramatiku" jazyka. Tento opis gramatickej stavby jazyka nepracuje so závislostným princípom pri výstavbe „bezprostredných zložiek" (preto sa tu hovorí o nezávislostnej gramatike) a kladie dôraz na formalizáciu výkladu (známe sú tzv. stromy ako symboly vetnej štruktúry).

Generatívna koncepcia jazykovej stavby sa vypracovala na angličtine a pri jej aplikovaní na gramatickú stavbu slovanských jazykov, ktoré majú bohatšiu morfologickú zložku, sa ukázali isté medzery tejto teórie. Preto sa rozličným spôsobom dopĺňala a modifikovala. Metódy generatívnej gramatiky použil pri opise slovenskej syntaxe F. Miko v citovanej anglicky písanej monografii *Generatívna štruktúra slovenskej vety. Príslovkové určenie* (1972). Pri analýze gramatickej stavby slovenčiny sa mu ukázalo potrebné pribrať k metódam generatívnej a transformačnej gramatiky aj teóriu vetných členov, takže Mikov model generatívnej štruktúry slovenskej vety vznikol syntézou generatívnej, transformačnej a vetnočlenskej koncepcie.

3.0. Charakteristickou črtou výskumu gramatickej stavby slovenčiny je využívanie teórie intencie slovesného deja. Od vyjdenia práce E. Paulinyho *Štruktúra slovenského slovesa* (1943) nachádza táto teória čoraz širšie uplatnenie pri analýze gramatického systému slovenského jazyka. Intencia slovesného deja sa chápe ako zameranie, resp. smerovanie slovesného deja od východiskovej substancie na cieľovú (napr. vo vete *Chlapec doniesol drevo* dej slovesa *doniesť* vychádza zo substancie pomenovanej slovom *chlapec* a je zameraný, resp. prechádza na substanciu pomenovanú výrazom *drevo;* vo vete *Chlapec beží*

sa dej slovesa *bežať* viaže ako na svoje východisko zasa na pomenovanie *chlapec,* ale neprechádza na nijaký vonkajší predmet; atď.). Podľa intencie slovesného deja, resp. podľa intenčnej hodnoty slovesa (t. j. schopnosti slovesa viazať sa s východiskovou alebo s cieľovou substanciou, prípadne s obidvoma týmito substanciami) sa rozoznávajú intenčné typy slovies (najdôkladnejšie sú spracované v citovanej Morfológii slovenského jazyka).

Pre syntaktickú rovinu má intencia slovesného deja, resp. intenčná hodnota slovesa ten význam, že sa na jednotlivých typoch slovies podľa ich intenčnej hodnoty budujú príslušné typy viet: na slovesách typu *doniesť* sa buduje gramatické jadro dvojčlennej vety s predmetom; na slovesách typu *mrholiť, blýskať sa* a pod. sa buduje gramatické jadro jednočlenných viet typu *mrholí, blýskalo sa* atď. Pre slovenčinu a ostatné slovanské jazyky treba zdôrazniť najmä to, že na rozdiele medzi osobnými slovesami typu *doniesť niečo, bežať* a neosobnými slovesami typu *mrholiť, blýskať sa, smädiť niekoho* sa zakladá rozdiel medzi dvojčlennými vetami typu *Chlapec doniesol drevo. — Chlapec beží* a jednočlennými vetami typu *Mrholí. — Blýska sa. — Smädí ma.* Rozdiel medzi dvojčlennými a jednočlennými vetami má pre syntaktickú rovinu slovenčiny prvoradý význam. Treba však povedať, že dvojčlennosť a jednočlennosť v gramatickej stavbe vety netvorí úplnú paralelu s delením slovies na osobné a neosobné. V jednočlenných vetách môžu totiž fungovať aj isté tvary osobných slovies (napr. neurčitok slovies typu *počuť, vidieť, cítiť* alebo bezpodmetový zvratný tvar *ide sa, robí sa),* kým zasa v dvojčlenných vetách môžu vystupovať aj pôvodne neosobné slovesá (napr. *Lístie prší),* pričom sa, pravda, mení ich intenčná hodnota.

Teóriu intencie slovesného deja v ostatnom desaťročí plodne rozpracoval J. Ružička v osobitných štúdiách aj v kolektívnej Morfológii slovenského jazyka. V ostatných rokoch sa táto teória aplikovala aj pri výskume vetných členov, najmä so zreteľom na ich postavenie v centrálnej, resp. periférnej časti vety (J. Kačala, *Doplnok v slovenčine).*

3.1. S uplatňovaním teórie intencie slovesného deja pri výskume gramatickej stavby slovenčiny súvisí aj to, že sa pri tomto výskume prehĺbená pozornosť venovala sémantickej stránke gramatických javov, najmä vetných členov: predmetu (J. Oravec, *Väzba slovies v slovenčine),* doplnku (J. Kačala, *Doplnok v slovenčine),* príslovkového určenia (F. Miko, *Generatívna štruktúra ...),* a potom vety (J. Mistrík, *Slovosled a vetosled v slovenčine);* zo slovných druhov treba spomenúť najmä sloveso (v prácach J. Ružičku) a podstatné meno (F. Miko, *Rod, číslo a pád podstatných mien,* 1962).

4. Z metód používaných pri výskume slovenského gramatického systému treba spomenúť predovšetkým metódu systémovej determinácie javov, ktorá sa osvedčila najväčšmi, ďalej metódy štruktúrnej lingvistiky a generatívnej koncepcie jazyka, ktorá, ako sme videli, sa pri výskume slovenského jazyka aplikovala nie mechanicky, lež tvorivo.

5.0. Keď sa hovorí o štruktúre, treba mať na pamäti, že pojem *štruktúra* sa chápe rozlične. Pre nás štruktúra značí, že tu ide o istý súbor prvkov a o istý spôsob ich usporiadania, to jest o vzťahy medzi prvkami navzájom, ako aj k celku, ktorého sú súčasťou. Na rozdiel od pojmu *systém,* ktorý sa používa v súvislosti s veľkými a zložitými súbormi prvkov (napr. systém jazyka, systém slovnej zásoby a pod.), pojem *štruktúra* používame v súvislosti s menšími a menej zložitými, spravidla lineárnymi útvarmi (napr. štruktúra vety, štruktúra slova).

5.1. Štruktúrny pohľad na vetu značí, že sa veta chápe ako istým spôsobom usporiadaný celok. Vetu ako celok tvoria vetné členy ako časti istým spôsobom usporiadané, pospájané. Vetný člen teda neposudzujeme ako taký, samostatne, ako vytrhnutý z vety, lež naopak v spojení s členmi, na ktoré sa viaže, ktoré rozvíja, ale aj s členmi, ktoré sa viažu na tento vetný člen, ktoré ho rozvíjajú. Vetný člen teda chápeme ako zložku vety začlenenú istým spôsobom do stavby, resp. organizácie tejto vety. Treba, pravda, upozorniť, že vo vete sú vetné členy, ktoré sú záväzné syntakticky a sémanticky zviazané (napr. podmet a prísudok, predmet a jemu nadradené sloveso v istej syntaktickej funkcii, prívlastok a jemu nadradené podstatné meno s istou syntaktickou funkciou), a vetné členy, ktoré syntakticky a sémanticky vôbec spolu nesúvisia (napr. dva nerovnorodé prívlastky jedného nadradeného podstatného mena: *živý záujem o umenie,* alebo dva prívlastky vzťahujúce sa na dve rozličné nadradené substantíva: *Okovaná brána je veľkou* ozdobou domu). Štruktúrne chápanie vety teda vôbec neznačí, že každý vetný člen je vo vete spojený so všetkými ostatnými. Kvôli názornosti si zviazanosť vetných členov vo vete ukážeme na príklade: použijeme tento text: *Dieťa sa ešte v prvých rokoch školskej dochádzky díva na rodičov ako na neomylné autority.* (Bartko) Vetu si rozoberieme takto:

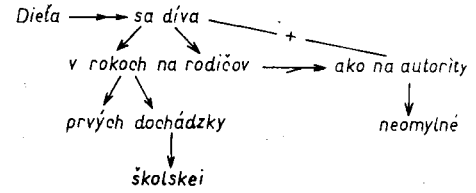

Vysvetlenie použitých značiek: značka →→ označuje predikatívny vzťah, značka ⇢ polopredikatívny vzťah, značka → určovací (determinatívny) vzťah a značka — + — koordinatívny vzťah.

Ak si odmyslíme lexikálne obsadenie, resp. ak abstrahujeme od neho, môžeme si štruktúru tejto vety (t. j. prvky, ktoré ju tvoria, a vzťahy, ktorými sú tieto prvky zviazané) zobraziť celkom schematicky takto:

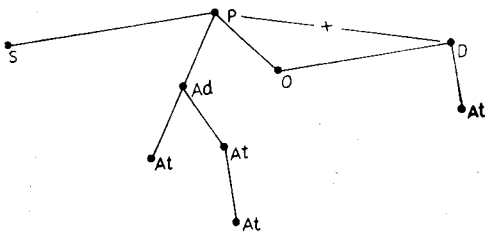

Vysvetlenie symbolov: *S* = podmet (subjekt) dvojčlennej vety; *P* = prísudok (predikát) dvojčlennej vety; *O* = predmet (objekt); *D* = doplnok; *Ad* = príslovkové určenie (adverbiale); *At* = prívlastok (atribút).

Z tejto schémy názorne vidieť, ako sú vetné členy danej vety pospájané do celku, aké syntagmy tvoria, aká je ich hierarchia a napokon aj to, ktoré vetné členy navzájom súvisia a ktoré nie. Istý uzlový bod v sieti syntagmatických vzťahov nemožno teda posudzovať izolovane, najmä nie odtrhnuto od bodu, ktorý v hierarchii tejto siete stojí vyššie, resp. nad ním.

5.2. Syntagmatickými vzťahmi sú vždy spojené dva body: *P* a *O*, *O* a *D*, *Ad* a *At* atď. Takéto dva body tvoria syntagmu. Syntagma je teda už konštrukcia; je to, ako sme povedali, bilaterálna jednotka, majúca obsahovú a formálnu stránku. Obsahovú stránku konštrukcie tvorí syntagmatický vzťah, a to vzťah závislosti (podraďovania); okrem neho sa rozlišuje ešte vzťah nezávislosti (priraďovania), ten však nemá úlohu rozvíjať vetu, lež iba rozširovať (čo do počtu) daktorý z jej členov.

Formálnu stránku konštrukcie tvorí gramatický spôsob, ktorým sa realizuje syntagmatický vzťah: zhoda, väzba, primkýnanie; slovosled a vetosled; vo vetných a súvetných konštrukciách sú to najmä zvukové prostriedky a spojky. Pokiaľ ide o primkýnanie, chápe sa rozlične: široko — ako formálne nijako pozitívne sa nerealizujúci vzťah (napr. medzi príslovkovým určením miesta *pomimo* a slovesom *prejsť: prešiel som pomimo)* — a užšie — ako taká forma závislosti, ktorá sa prejavuje pevným vzájomným postavením nadradeného a podradeného člena (napr. *cesta l e s o m, schopnosť p r a c o v a ť, miestnosť v ľ a v o, b l o n d vlasy).* Už so zreteľom na to, že primkýnanie sa pokladá za f o r m u, resp. za spôsob vyjadrenia vzťahu, nazdávame sa, že odôvodnené je iba toto užšie chápanie.

5.3. V rámci syntagmy (syntagmatickej konštrukcie) sa ako jedna jej zložka, jeden komponent vydieľa *vetný člen.* Vetný člen treba chápať ako komplexnú kategóriu, v ktorej sa tiež rozoznáva obsahová a formálna stránka.

1. Nevyhnutným atribútom vetného člena je syntagmatický vzťah, ktorým sa viaže na nadradený vetný člen — to je syntaktická stránka vetného člena.
2. Dôležitú stránku vetného člena tvorí jeho zovšeobecnená sémantická náplň, t. j. úloha v sémantickej stavbe vety — to je sémantická stránka vetného člena.
3. Napokon prostriedky na jeho realizáciu vo vete tvoria výrazovú (lexikálno-morfologickú) stránku vetného člena.

Vetný člen ako komplexnú kategóriu charakterizujeme teda z troch stránok. Podľa toho napr. v definícii prísudku treba povedať toto: Prísudok dvojčlennej vety je vetný člen závislý od podmetu, ktorý v rámci kategórií času a spôsobu, resp. aj kategórií osoby, čísla a slovesného rodu vyjadruje činnosť, stav alebo vlastnosť prisudzovanú substancii pomenovanej v podmete a ktorý sa realizuje spravidla slovesami, ďalej prídavnými menami, podstatnými menami, číslovkami a zámenami.

6.0. Medzi vetnými členmi má osobitné postavenie doplnok. Má povahu prísudku, ale nie plne realizovaného (táto jeho črta sa vystihuje názvom *sekundárny predikát,* resp. *druhotný prísudok),* preto vravíme, že sa na nadradený člen viaže polopredikatívnym vzťahom, a preto sa ako vetný člen opiera o kategórie času a spôsobu vyjadrované prísudkom dvojčlennej alebo vetným základom jednočlennej vety. Funguje v rámci týchto kategórií a uvedomuje sa na ich pozadí. Napr. podmetový doplnok *zdravý* vo vete *Z vojny sa vrátil zdravý* platí v rámci gramatických kategórií času a spôsobu, ako sú vyjadrené na tvare prísudkového slovesa; dokazujú to súvetia významovo totožné s uvedenou vetou: *V r á t i l s a z vojny a b o l (pritom) zdravý. — Keď s a v r á-*

t i l z vojny, b o l zdravý. To isté sa vzťahuje aj na predmetový doplnok *zrelé a tvrdé* vo vete *Šípky zbierame zrelé a tvrdé,* ako to ukazuje synonymné súvetie *Šípky z b i e r a m e (vtedy), keď s ú zrelé a tvrdé.*

6.1. Najdôležitejšia syntaktická črta doplnku je tá, že sa tento vetný člen viaže zároveň s dvoma vetnými členmi: s podmetom a s prísudkom (ide o podmetový doplnok), alebo s predmetom a s prísudkom, príp. s vetným základom (ide o predmetový doplnok). Nadradeným členom doplnku je však iba podmet, alebo predmet — to dokazuje pri zhodnom doplnku kategória zhody. Na prísudok, príp. na vetný základ sa doplnok neviaže determinatívnym (určovacím), lež koordinatívnym (priraďovacím) vzťahom: doplnok nevyjadruje príznak prísudkového alebo vetnozákladového deja, lež príznak prisudzovaný podmetu vety zároveň s prísudkovým príznakom (to sa týka podmetového doplnku), resp. príznak prisudzovaný predmetu v tom časovom a modálnom rámci, ktorý sa vyjadruje na tvare slovesa v prísudku, príp. vo vetnom základe (to sa týka predmetového doplnku).

Táto črta robí z doplnku špecifický vetný člen stojaci na prechode medzi prísudkom a vedľajšou vetou. Napriek svojej špecifickosti je však doplnok syntakticky, sémanticky aj lexikálno-morfologicky (formálne) jednotným vetným členom — v tom sa podobá všetkým ostatným (základným aj rozvíjacím) vetným členom. Analýze a opisu doplnku je venovaná monografia J. K a č a l u *Doplnok v slovenčine,* v ktorej sa podrobne rozoberajú všetky uvedené stránky tohto vetného člena (porov. najmä kapitolu *Doplnok v gramatickej a sémantickej stavbe vety).*

7. Monografické práce spomínané v tomto prehľade zahŕňajú výsledky základného výskumu daných čiastkových otázok gramatickej stavby slovenčiny. Taký ráz majú aj početné štúdie publikované v časopisoch a zborníkoch. Tieto práce sú písané predovšetkým so zreteľom na pripravovanú syntézu syntaktického výskumu slovenčiny v podobe Syntaxe slovenského jazyka, ale aj so zreteľom na možnosť využívať ich výsledky najmä pri vyučovaní slovenského jazyka na filozofických a pedagogických fakultách. Tomuto cieľu, t. j. príprave učiteľov stredných a základných škôl, už mnoho rokov slúži *Slovenská gramatika* od trojice autorov E. P a u l i n y — J. R u ž i č k a — J. Š t o l c (posledné, piate vydanie vyšlo v r. 1968). Táto publikácia obsahuje dôležité základné poznatky aj o syntaxi slovenského jazyka. Prenášaniu výskumných výsledkov do praxe, najmä školskej, slúžia ďalej učebnice slovenského jazyka pre stredné aj základné školy. Osobitne tu upozorňujeme na prácu P. O n d r u s, *Vetný rozbor v príkladoch* (z r. 1971). Napokon možno v tejto súvislosti spomenúť, že mnohé významné praktické otázky slovenskej gramatiky, osobitne dôležité

z hľadiska školskej praxe, sa rozriešili v príspevkoch rozhlasovej jazykovej poradne a v príspevkoch publikovaných v jazykových rubrikách dennej tlače.

•

Redakcia nášho časopisu sa rozhodla uverejňovať v tomto ročníku prehľadné články, ktorými vychádza v ústrety účastníkom postgraduálneho štúdia na pedagogických fakultách. Jednotlivé články sú spracované so zreteľom na osnovy postgraduálneho štúdia pre učiteľov slovenského jazyka v 6.—9. roč. ZDŠ. Účastníci tohto štúdia nájdu v nich potrebné informácie z problematiky teórie jazykovedy, jazykovej kultúry, lexikológie, morfológie, syntaxe, štylistiky, pravopisu a teórie vyučovania.

Tempo reči a štýl

Kapitolky zo štylistiky (18.)

JOZEF MISTRÍK

Keď je reč o tempe prejavu, obyčajne sa myslí iba na tempo ústneho, no nie písomného prejavu. Avšak o tempe možno hovoriť aj pri písomnom jazykovom prejave. V tomto príspevku venujeme pozornosť tempu v takom i v takom prejave.

Tempo čiže rýchlosť je jav fyzickej povahy, existujúci mimo jazyka, ale uplatňuje sa aj v jazyku. Hovoriaci si pri realizovaní prehovoru môže sám zvoliť tempo. Sám si však nielen výberá tempo, ale sám sa rozhoduje aj pre šírku výrazu, od neho samého závisí, či si zvolí rýchle alebo pomalé tempo a či si zvolí stručný alebo široký výraz. Rozhodovanie medzi týmito pólmi je rozhodovanie medzi štýlmi. Ide totiž o javy, ktoré prejavy podstatne štylizujú. Veľkosť časového priestoru alebo plochy, ktoré sa venujú prehovoru, súvisia so stupňom dôležitosti, so situáciou, s prostredím, s adresátom a so všetkým, čo podmieňuje charakter štýlu. Tempo a šírka výrazu patria medzi základné vlastnosti štýlu.

Pravdaže, nie sú to relevantné vlastnosti všetkých štýlov. Podľa tempa reči alebo šírky výrazu môžeme hovoriť o nižších a vyšších štýloch, o konkrétnych a abstraktných prejavoch, o civilných a patetických rečiach atď. Tempo reči je sprievodný znak štýlov javiskovej, rozhlasovej a televíznej reči, je to charakteristický príznak žánrovej umeleckej literatúry i publicistických a náučných prejavov.

Ako sa realizuje tempo reči a čo sa ním konkrétne vyjadruje? Čím je rýchlosť reči väčšia, tým je prejav štylisticky nižší. Čím je tempo pomalšie, tým je prejav štylisticky vyšší, obsahovo závažnejší a patetickejší. Napríklad za rovnaký časový úsek sa vo veselohre použije viacej slov ako v tragédii, v prednáške alebo v referáte sa povie viacej slov ako v slávnostnom prejave. Dôležitejšie rozhlasové správy sa čítajú pomalším tempom. V každej spravodajskej relácii, v ktorej sú správy usporiadané podľa dôležitosti, tempo reči postupne stúpa. Pri oznamovaní menej významnej veci, pri bežnej komunikácii sa hovorí rýchlejšie ako pri oznamovaní významnejšej veci — napríklad v škole alebo hoci v bežnom dialógu medzi ľuďmi. Rečník strieda tempo reči podľa stupňa dôležitosti jednotlivých pasáží: na miestach, kde ide o jadro prejavu, napríklad na konci prejavu, takmer zákonite sa reč spomaľuje, tempo sa prispôsobuje závažnosti textu.

Uplatňovanie tempa reči môže ísť až tak ďaleko, že sa skracujú výrazy a pomenovania. Napríklad namiesto plného znenia *Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska* sa použije iba skratka *ÚV KSS*. Použitie skratky namiesto plného názvu v takomto a v ďalších podobných prípadoch treba zo štylistického hľadiska hodnotiť ako posun štylistickej roviny smerom dolu. Použitie skráteného pomenovania *Maďarsko* alebo skratky *MĽR* oproti plnému oficiálnemu názvu *Maďarská ľudová republika* treba tiež kvalifikovať ako štylistický posun smerom dolu, a to tak v ústnom, ako aj v písomnom prejave. Aj to, ak sa v publicistických prejavoch meno štátnika použije iba holé, bez titulov, je znak štylisticky nižšieho prejavu oproti prípadom, keď sa použije meno so všetkými titulmi a funkciami. Preto sa napríklad pri jubilejnej alebo inej príležitosti uplatnia všetky tituly osoby, no nie je to nevyhnutné vtedy, keď je v texte dôraz na niečom inom. V uvedených prípadoch ide vlastne o plné alebo skrátené názvy, lenže to je v súvislosti s tempom prejavu — ústneho i písomného.

Rýchlosť reči sa uplatňuje aj pri používaní apelatív. Viacslovné pomenovania sa napríklad v bežných familiárnych prejavoch skracujú: *občianska legitimácia → občianska, ekonomická škola → ekonomická, súdružka učiteľka → súdružka, písací stroj → stroj, 1973 → 73* atď. Dokonca v menej starostlivých prejavoch sa skracujú do slangovej podoby aj jednoslovné pomenovania: *legitimácia → legitka, matematika → matika* atď. V uvedených prípadoch nejde o vyjadrenie vzťahu hovoriaceho, ale o snahu skrátiť výraz kvôli umožneniu vyššieho tempa prejavu.

Tempo prejavu sa môže usmerňovať aj na rovine syntaxe. Rýchlosť prejavu sa zvyšuje tým, že sa vynechávajú spájacie výrazy, že sa namiesto syntaktických klasických modelov uplatňujú modely so zamlčaným podmetom, elipsy, apoziopézy, súvetia bez odkazovacích vý-

razov, bezspojkové parataktické spojenia a podobne. Na rovine syntaxe sa prechádza k vyššiemu tempu tým, že sa veta odgramatizuje, že sa korešpondencie medzi slovami vyjadrujú len s uplatnením lexikálnej sémantiky. Vôbec je heslovité, akontextové vyjadrovanie v nižšom štýle častejšie ako viazané kontextové vyjadrovanie. Aj anakolúty — javy nižších štýlov — sú „konštrukcie", ktoré vznikajú pod tlakom vysokého tempa prejavu.

Aký význam má uvažovať o tempe reči v súvislosti s kultúrou prejavu? Tempo reči — i stručnosť výrazu — je vonkajší príznak, ktorý adresát vníma pohotovejšie a skôr ako obsah reči. No dáva ho do súvislosti s obsahom a funkciou prejavu. Tempo je silný štylistický znak, ktorý sa vníma aj vtedy, keď sa nedá doslovne postrehnúť obsah textu. Tempo, to je obal, podľa ktorého sa môže usúdiť na obsah. Je to vlastnosť, ktorá neraz určuje obsah textu. Treba ju preto posudzovať a uplatňovať pri dorozumievaní veľmi citlivo. Žiada sa harmónia medzi tempom a obsahom reči. Je proti kultúre a proti štylistickej čistote prejavu, ak medzi obsahom a tempom vzniká diskrepancia. Prejav je nekultúrny, ak sa obsahovo nevýznamný text realizuje pomalým tempom alebo naopak. Závažné slovo potrebuje priestor a čas. Tempo reči orientuje adresát v hierarchii častí textu. Zmena tempa znamená zmenu štýlu, zmenu postoja autora, zmenu funkcie textu. Aj keď je to formálny príznak štýlu, jeho sila v procese dorozumievania je ďalekosiahla.

Väzby prídavného mena istý

JÁN ORAVEC

O prídavnom mene *istý* je známe, že ho majú všetky slovanské jazyky okrem lužickej srbčiny, že je to praslovanské slovo. Patrí do základného slovného fondu slovanských jazykov. V slovenčine to dokazujú mnohé odvodeniny, napr. *iste, istota, istiť, uistiť/uisťovať, poistiť, odistiť, zistiť, zaistiť,* a ďalej výrazy utvorené z týchto odvodení *(istotný, istotne, poistka, poisťovňa, poistný ...).* Ako slovu zo základného slovného fondu nemali by mu stáť v ceste nijaké prekážky. No nie je to celkom tak. Aj v slovenčine mu konkurujú novšie, prevzaté výrazy. Ťažko dnes povedať, prečo sa do jazyka dostali. Možno preto, že slovo *istý* a jeho odvodeniny sa pokladali za veľmi obyčajné, a tak

sa v odbornom alebo poloodbornom vyjadrovaní siahlo za zvláštnejšími výrazmi.

V základnom význame a v jemu blízkych významoch konkuruje so slovom *istý* slovo *bezpečný*, v prenesenom, už zámennom význame (porov. spojenia typu *do istej miery, od istého času, v istom ohľade*) zasa slovo *určitý*, kalkované z nemčiny (podľa slova *bestimmt*). Rovnako aj odvodeninám slova *istý* konkurujú odvodeniny týchto dvoch slov, napr. slovám *iste, istiť, isťovať, zaistiť, zaisťovať* konkurujú slová *bezpečne, určite, ubezpečiť, ubezpečovať, zabezpečiť, zabezpečovať*. Pravda, nevznikli tu konkurenčné výrazy ku všetkým odvodeninám slova *istý*. Napr. oproti odvodeninám *istiť, poistiť, poisťovať, odistiť, zaistiť* nejestvujú výrazy *‚bezpečiť, pobezpečovať, odbezpečiť, zabezpečiť‘*. Už aj tieto obmedzenia ukazujú, že slovná čeľaď adjektíva *bezpečný* sa nevyrovná slovnej čeľadi prídavného mena *istý*.

Lexikálnymi otázkami slova *istý* sa však nechceme natoľko zaoberať ako syntaktickými. Pri slove *istý* totiž je málo známe, s čím sa môže viazať. Slovník slovenského jazyka zachytáva iba menšiu časť väzieb: *istý pred dakým* pri treťom význame a pri štvrtom význame väzby *istý dačím, istý dačoho,* no neuvádza pri ňom všetky väzby, preto neprišla do úvahy otázka ich hierarchizovania. (Odráža to stav bádania o väzbách v čase, keď prvý zväzok slovníka vyšiel.) Preto problematiku väzieb pri slove *istý* chceme riešiť komplexne.

Slovo *istý* v prvom význame „skutočný, pravdivý“ a v druhom význame „pevný, zaručený, spoľahlivý“ nemá väzbu, podobne ako ani ostatné adjektíva v základných významoch.

Až v treťom, už spomínanom význame „zabezpečený, zaistený, bezpečný“ priberá predmetovú väzbu. Používa sa tak nie samo, ale ako súčasť menného prísudku *byť si istý*. V prvom rade tu priberá cieľový predmet vyjadrený inštrumentálom s predložkou *pred*. Sú to nielen osobné, ale aj vecné predmety.

Adam sa mnohému podučil, a *bol istý pred každým nápadom* svojich odporcov. (Kalinčiak) — ...vidím, že nie som ani doma *istá pred nepovolanými očami*. (Vajanský)

Inokedy priberá vzťahový predmet. Ten sa môže vyjadriť alebo holým inštrumentálom:

Oprobuje radšej šťastie na vlastnú päsť, ako by sa mal potĺkať s takým človekom, pri ktorom je nikdy nie *istý ani slobodou, ani životom*. (Jégé)

alebo inštrumentálom s predložkou *s:*

Tak, Marka, tvoj Janko je už *istý so životom* a môj muž ešte hynie a ani vraj na deň, ani na hodinu nepustia teraz z frontu... (Tajovský) — Veď ja tam nebudem ani *so životom istý*. (Jégé)

V predložkovom inštrumentáli už presvitá príslovkový význam zreteľa.

Keďže ide o dva rozličné druhy predmetu, môžu obidve väzby stáť popri sebe ako dvojitá väzba *(byť si) istý pred dakým (s) dačím.*

Ešte viac väzieb môže mať prídavné meno *istý* v ďalšom, vo štvrtom význame, ktorý by sme mohli približne opísať výrazmi „pevne (si byť) vedomý dačoho, pevne presvedčený o dačom, uistený v dačom". Pri tomto význame už nejde o istotu faktickú, ale o istotu v myslení, v predpoklade. Slovo *istý* v tomto abstraktnejšom význame má všetky tri väzby ako uvedené synonymá: *istý dačoho, istý o dačom, istý v dačom.* Pôvodná (najstaršia) z nich je väzba *istý dačoho,* lenže sa dnes obmedzuje iba na niekoľko málo slov. Celkom pevná je v spojení *(byť si) istý svojej veci: Tak hovorieval, keď si bol istý svojej veci v dišpute.* (Vajanský).

Na základe tejto väzby s druhým pádom vznikli aj zložené slová *sebaistý* (= istý seba), *sebaisto, sebaistota.*

Novšie, ale zato najbežnejšie sú predložkové väzby (lokálové) *istý o dakom / o dačom, istý v dakom / v dačom.* Sú hojne doložené aj u klasikov, aj u dobrých súčasných autorov. Obidve vyjadrujú vzťahový predmet (podobne ako predchádzajúca genitívna väzba), iba väzba s predložkou *o* na rozdiel od väzby s predložkou *v* je jasnejšie predmetová:

A ja som sa nespytoval, kam, lebo som bol *istý o dobrom pláne* Halašovom. (Tajovský)

Táto väzba je celkom pevná i pri slovesách odvodených od adjektíva *istý,* t. j. pri slovesách *istiť, uistiť, uisťovať.* Pravda, pri týchto slovesách väzba *o dačom* stojí až na druhom mieste, po priamom predmete vo 4. páde:

To samé aj Rusi i druhí Slovania *o našom náreči istia.* (Ľ. Štúr) — Treba poznamenať, že ten člen *istil o sebe,* že má talent básnický. (Timrava) — V poslednom čase z nevlády dobkala palicou ako slepec, keď sa *uisťuje o bezpečnosti* svojho kroku. (M. Figuli) — Každé dieťa sa v sebe *uisťovalo o jedinom.* (M. Figuli) — Po uliciach, po kaviarňach, po divadlách, koncertoch nenašiel Peter nikde to, *o čom* ho iní *uisťovali.* (Rysuľa) — V súvise s tým Timrava pri svojich postavách nikdy *neuisťuje,* ako to zasa robili Vajanský a Šoltésová, *o takých ich vlastnostiach,* ktoré by nemohla ukázať v akcii, čine, prejavením sa. (A. Matuška)

Väzba *o dačom prešla* i k odvodenému podstatnému menu *istota:*

Doktora sa skutočne bál, vlastne bál sa *istoty o svojom stave.* (Vajanský)

Oproti tomu väzba s predložkou *v* sa viacej kloní k príslovkovému významu zreteľa:

Kráčali k obchodnému domu ako mnohí iní a obidvaja sa cítili akísi *istí vo všetkom.* (Johanides) — Bol *istý v kroku* aj v reči. (Švantner) — Veru, *v tom môže byť istá.* (Švantner) — Neraz ma prebodla závisť, keď som videla človeka v dobrej nálade, pokojného, vyrovnaného, *istého v sebe samom.* (A. Bednár) — Pri výklade hosťom ešte všeličo pribásňujem, ale som si už *istejší v slove.* (Žáry) — Nuž a či si ty *v tom istý,* že by tak lepšie bolo? (Tajovský)

Ako vidieť z dokladov, väzba *istý v dačom/v dakom* stojí aj pri menách vecí, aj pri menách osôb a pri zámenách (osobných, zvratných, ukazovacích). Väzba *v dačom* prešla aj k odvodenému podstatnému menu *istota.*

Je známe, že teória, ak je skutočne teóriou, dáva praktikom schopnosť orientovať sa, mať jasnú perspektívu, *istotu v práci.* (Ekonomický sborník SAVU, 3).

Najnovšie, v dokladoch z diel, ktoré vyšli po druhej svetovej vojne, sa začína zjavovať ďalšia konkurenčná väzba *istý dačím.* Doložená je zväčša u menej známych autorov:

Policajným riaditeľom si bol istý... A *si si ním istá?* Poznáš ho vôbec? *Ste si tým istý?*

V týchto prípadoch sa dajú dobre použiť aj predložkové väzby: *o policajnom riaditeľovi / v policajnom riaditeľovi si bol istý, si si o ňom istá/si si v ňom istá.*

Pri slovesách *istiť, uistiť, uisťovať* sme ju zatiaľ nenašli doloženú (neberieme do úvahy technický význam slovesa *istiť — zaisťovať/poisťovať,* napr. *istiť poistkou,* kde sa inštrumentálom vyjadruje nie predmet, ale príslovkové určenie nástroja). Pravda, za väzbu nemožno pri týchto slovesách rátať príslovkové určenie spôsobu (miery, prostriedku) vyjadrené holým inštrumentálom:

V temnom zauzlení každej rušnej drámy *istil ma bytím,* že sa rozvidní... (Novomeský)

Možno práve dotyk s príslovkovým určením spôsobu, najmä prostriedku, tejto väzbe prekáža najviac.

Ani pri podstatnom mene *istota* nie je známa väzba *istota dačím.*

Celkove hierarchia vzťahových predmetov pri štvrtom význame adjektíva *istý* vyzerá tak, že základnými sú predložkové väzby *istý o dačom / o dakom, istý v dačom / v dakom,* staršia genitívna väzba *istý dačoho* je tiež správna, ale obmedzená na úzky okruh mien (*istý svojej veci, smrti...*), najnovšia väzba je *istý dačím.* Väzba *istý dačím* je neustálená, najmä pri zámenách a pri osobných menách. Nemôže

konkurovať neutrálnym predložkovým väzbám, porov. *nie je (si) tým istý* s väzbami *nie je (si) o tom/v tom istý, nie som si tebou istý — nie som si o tebe/v tebe istý,* najmä nie v dvojitých väzbách *som si ním istý, že ..., nie som si ním istý, či* v porovnaní s väzbami *som si v ňom istý, že ..., nie som si v ňom istý, či ...*

Môže vzniknúť otázka, prečo väzbu *istý dačím,* ba i väzbu *istý s dačím* pri treťom význame plne uznávame, kým pri štvrtom význame pochybujeme o jej správnosti. Takýto stav a takéto hodnotenie je pravidlom vo všetkých prípadoch, t. j. pri ostatných adjektívach a pri slovesách. Iný význam slovesa alebo prídavného mena sa formálne spravidla naznačuje inou väzbou. Tak aj pri štvrtom význame prídavného mena *istý* sa väzbami *istý o dačom/v dačom naznačuje,* že tento význam sa blíži k významu spojení *isto vedieť/byť presvedčený, nepochybovať o dačom, dobre sa vyznať v dačom.*

K prídavnému menu *istý* sa dá viazať ešte jeden druh predmetu: obsahový predmet. Nevyjadruje sa však člensky, pádom alebo predložkovým pádom, lež vedľajšou vetou. Obsahová predmetová veta sa k adjektívu *istý* v kladnej podobe pripája spojkou *že,* v zápornej podobe *nie som (si, je ...) istý* spojkou *či.*

Si celkom istý, že pôjdeš robiť k štreke? (Hronský) — *...a už si je istý, že* na jeho lúke sena bude až-až. (Plávka) — Neviem, prečo *som si bol istý, že* sa dlaňami dotýka bezprostrednejšie a úprimnejšie tých rozsudkov než mojich prstov, keď mi podávala ruku. (Johanides) — *Nie som si istá, či* veci z dávnejších čias vyzerali celkom tak, ako vyzerajú podľa mojich riadkov a slov. (A. Bednár) — Čo sa týka kávy, nie som znalec, a zasa *nebol som si istý, či* sa nezamiešala do kávy i predchuť Paríža. (Kukučín)

Väzba s predmetovou vetou prešla i k odvodeným slovesám *istiť, uistiť, uisťovať.* Pri nich však často stáva ako druhá väzba popri priamom predmete vo štvrtom páde a po zápornom slovese tu nemusí nastúpiť spojka *či* namiesto spojky *že:*

Istila, že v potoku *niet* ani jedného pstruha, škoda vraj bolo peňazí za povolenie. (Stráňai) — Tomáš ju *uistil, že* otcovi už potom nebude smutno. (Zúbek) — *Uistil* Žofu, *že* dieťa bude o pár dní zdravé. (Jančová) — *Buďte uistený, že* som tým vôbec nemyslel vás, pán učiteľ. (Mináč) — Obec ich *uisťuje, že* budú aj oni hodinky nosiť, len nech sa usilujú pri práci. (Tajovský) — *Uisťuje* celý svet, *že* v tejto miestnosti ho už nik neuvidí. (Alexy) — Prišiel mu na um i otec a *uisťoval sa, že* aj otec iste mal podobné chvíle. (Hronský)

Keďže sa vetou vyjadruje iný druh predmetu ako pádom, môžu obidva tieto predmety stáť vedľa seba. Nevylučujú sa, ale tvoria dvojitú väzbu: *(je) istý o dakom/dačom, že ..., nie je istý o dakom/dačom, či ...*

Piaty význam slova *istý* „známy, ale nemenovaný, ktosi, ktorýsi, akýsi" je najviac vzdialený od základného významu, je k nemu priam protikladný. V tomto význame sa slovo *istý* stáva neurčitým zámenom.

Poznámka. Prechod k zámenám sa dokazuje i tým, že slovo *istý* môže pribrať časticovú príponu *-si* ako všetky neurčité zámená *(ktosi, čosi, ktorýsi, akýsi, kdesi...): My tu máme i s t é s i práva.* (Rázus)

V zámennom význame slovo *istý* nemá väzbu.

Na záver by sme chceli zdôrazniť, že pri hodnotení väzieb treba brať slovo (sloveso, prídavné meno) nie izolovane od iných slov, ale treba ho posudzovať na základe jeho významových (synonymických, antonymických...) a slovotvorných zväzkov s inými slovami. Na tomto základe sa aj väzby prídavného mena *istý* lepšie ukážu v ich úplnosti, hierarchii a podmienenosti. Z tohto hľadiska sa ukazuje potrebné usporiadať v Slovníku slovenského jazyka väzby adjektíva *istý* takto:

a) pri treťom význame: *istý pred dačím/pred dakým; dačím, s dačím; pred dakým dačím, pred dakým s dačím;*

b) pri štvrtom význame: *istý o dačom/o dakom, v dačom/v dakom, dačoho (svojej veci, smrti),* príp. i *dačím; istý, že..., nie istý, či...; istý o dakom/o dačom, že...; nie istý o dakom/o dačom, či..., istý v dakom, že..., nie istý v dakom, či...*

Slová nákel, náklo v slovenských zemepisných názvoch

MILAN MAJTÁN

Slová *nákel, náklo* nie sú známe z apelatívnej slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, ba ani zo slovnej zásoby predspisového obdobia. Výnimku tvorí iba doklad z Bernolákovho Slovára *nakel* s odkazom na heslá *štrk* a *kamenec,* pričom pri hesle *kamenec* je výklad (pri woďe), inojazyčné ekvivalenty *(littus glareosum, glarea littoralis: Ufergries, griesiges Ufer: követses part, víz partján levő követs* — štrkovitý breh, pobrežný štrk) i doklady s kontextom *(na kamenci seďa, kalnu wodu pigú, drobní písek geďá* a *písek s kamenca krasť),* ktoré dostatočne objasňujú aj význam slova *nákel.*

Slovo *nákel* je doložené aj zo starej češtiny s významom „riečny oblúk, zákruta na rieke". V Staročeskom slovníku sa tento význam

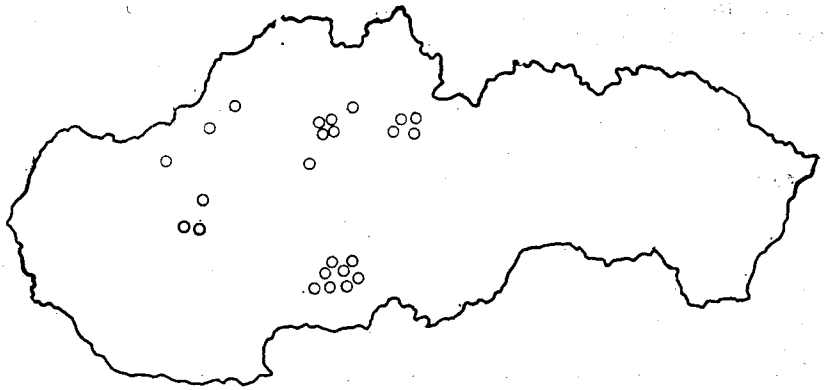

Zemepisné názvy typu *Nákel, Náklo* na Slovensku.

dokladá z Klaretovho Glosára: alluvium *výmol,* nár. *zlov,* arcus quoque *nakel* (z kapitoly De aqua). Latinské slovo *arcus* značí oblúk, v kapitole o vode ide o oblúk, zákrutu na vodnom toku. Slovo *nákel* je zo starej češtiny doložené aj v osobných menách *(Nakel, Naklo)* a v zemepisných názvoch *(Nakel, Nakle, Naklo).* V súčasných českých nárečiach sa slovom *náklo* pomenúva pobrežná piesčina s vŕbovým porastom. Aj srbochorvátskym slovom *nâklja* sa pomenúvajú riečne zákruty.

Vznik podôb *nákel, nákle, náklo* sa v Staročeskom slovníku vykladá z predložkovej konštrukcie *na kle* označujúcej piesočný výbežok pri vodnom toku v podobe *kla, klika* (súvisí so slovesom *klíčiť).* Podľa Machkovho výkladu majú slová *náklie* (č. *náklí* — mladé vŕbové prútie, vyrastajúce od zeme od koreňov) a *nákel, náklo* (vlhké miesto s nízkym vŕbovým porastom) nejasný pôvod. Odmieta však staršie výklady archeológov, že slová *náklie, náklo* označovali „osady na koloch".

Zo slovenčiny, z češtiny a zo srbochorvátčiny doložené apelatívne významy a spomenuté výklady dovoľujú zhrnúť, že pôvodný apelatívny význam slov *nákel, náklo* bol „pieskovitý alebo štrkovitý výbežok, nános na vnútornom brehu zákruty na vodnom toku (s prípadným vŕbovým porastom)", ktorý činnosťou vody „klíčil" a rástol (voda robí na vnútorných brehoch zákrut nánosy, vonkajšie berie).

Ľudová etymológia spája slová *nákel/nákol, náklo* v slovenských zemepisných názvoch so slovami *kloniť sa* a *kôl,* teda *náklo* = do slnka naklonená strana alebo stavba, osada na koloch. Druhú spomenutú ľudovú etymológiu si osvojili aj starší slovenskí historici na konci minulého storočia a vykladali, že ide o miesta, na ktorých boli osady

na koloch, vybudované na močiaroch a chrániace obyvateľstvo pred divou zverou a nepriateľom.

Slovanské zemepisné názvy súvisiace so slovom *nákel* (*<nakъlъ*) poznáme z češtiny, zo slovenčiny, z poľštiny, zo srbochorvátčiny a zo slovinčiny.

Zo stredného a zo západného Slovenska sú doložené terénne názvy *Nákel* z katastrov obcí Benice, Komjatná, Liptovský Mikuláš — osada Vrbica, Okoličné, Paludza (okr. Liptovský Mikuláš), Čermany (okr. Topoľčany), *Nákle* z obcí Smrečany (okr. Liptovský Mikuláš), Háj (okr. Martin), Horné Plachtince, Suché Brezovo (okr. Veľký Krtíš), Nadlice (okr. Topoľčany), *Náklie* z obce Beluša (okr. Považská Bystrica), *Náklo* z obcí Belá, Horné Jaseno, Sklabiňa (okr. Martin), Bzovík, Cerovo, Horné Mladonice, Senohrad (okr. Zvolen), Dačov Lom (okr. Veľký Krtíš), *Nákol* z obcí Benice, Smrečany (okr. Liptovský Mikuláš), *Pod Náklom* z obcí Belá, Záhorie (okr. Martin), Dubnica nad Váhom (okr. Trenčín), *Pod Náklím* Beluša (okr. Považská Bystrica), *V Nákle* Belá (okr. Martin), *Vrchnáklo* z obce Záborie (okr. Martin), *Dolné Náklo, Horné Náklo* z obce Nová Ves nad Váhom (okr. Trenčín).

Nápadné sú najmä centrá s hustejším výskytom okolo Liptovského Mikuláša, pri Martine a pri Krupine. Z východného Slovenska dokladov niet.

V slovenských osadných názvoch nie sú slová *nákel, náklo* doložené, ale terénne názvy výrazne dokresľujú areál ich výskytu v slovanskej toponymii.

LITERATÚRA

BERNOLÁK, A.: Slowár slowenskí, česko-ňemecko-latinsko-uherskí, II. Budae 1823—1825, s. 874 *(Kamenec)*, 1552 *(Nakel)*.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968, s. 388 *(náklí)*.

Staročeský slovník, zoš. 2. (nádobie-násilník). Red. B. Havránek. Praha, Academia 1970, s. 125 *(nákel)*, 131 *(Nakle, Nákle, Náklo)*.

ŠMILAUER, V.: Příručka slovanské toponomastiky. 1. vyd. Praha, Academia 1970, s. 127 *(nakъlъ)*.

Ks

ROZLIČNOSTI

Štylizovať — slohovať?

Už po niekoľko rokov počúvame v reči učiteľov a školských inšpektorov slovenčiny, ale aj čítame v jednej z novších príruiek[1] na vyučovanie slohu výraz *slohovať*. Napríklad: *žiaci pekne slohujú, nevedia slohovať, učia sa slohovať* a pod.

Sloveso *slohovať* v ostatnom čase preniká do školskej terminológie ako synonymum slovesa *štylizovať*. Sloveso *štylizovať* má podľa Slovníka slovenského jazyka tieto významy: 1. zostavovať, upravovať nejaký text (báseň, článok, príspevok); 2. istým spôsobom niečo upravovať *(štylizovať na výšivke zvieratá)*. No ako školský termín v učebnom predmete slovenský jazyk nevyužíva sa význam tohto slova v celom rozsahu. Uplatňuje sa predovšetkým v prvom význame, najmä vo význame „zostavovať", pričom sa štiepi na dva ďalšie významy: a) zostavovať, štylizovať vetu alebo súvetie, b) zostavovať, štylizovať slohový celok, slohový útvar. Príklady: a) *Zle zoštylizovaná veta mi pomohla pri výklade nového učiva o spájaní slov vo vetách;* b) *Dnes budeme štylizovať list.* — Na vyjadrenie významu „upravovať (vetu alebo text)" sa v škole využíva predponová odvodenina *preštylizovať*, napr. *Preštylizuj tú vetu! Slohovú úlohu musíš preštylizovať.*

Zdá sa, že sloveso *slohovať* ako domáce, neprevzaté vytláča prevzatý, starší termín *štylizovať*. Zatiaľ ho však, súdiac z dokladov, ktoré máme poruke, nenahrádza úplne. Niekedy sa obidve slovesá vyskytujú vedľa seba. Napríklad v tomto kontexte: *Celú hodinu sme štylizovali, slohovali. Žiaci tvorivo pracovali. Ako vo vete musia jednotlivé slová na seba nadväzovať, tak musia aj v slohovom celku. Jedna veta s druhou musí úzko súvisieť, musí ju dopĺňať, vysvetľovať.* (Janek, s. 123). Sloveso *štylizovať* použil autor ako prvé, sloveso *slohovať* ako druhé. Prvé sa zrejme vzťahuje na spájanie slov vo vete, kým druhé na spájanie viet do vyššieho celku. O tom by svedčila i skutočnosť, že výraz *slohovať* sa nepoužíva na vyjadrenie významu „zostavovať, štylizovať vetu" *(slohovať vetu?)*. Má teda užší významový rozsah ako sloveso *štylizovať*. Ale zasa v inom kontexte nie je jeho význam v tomto zmysle vyhranený: *Ak by sme sa spoľahli len na hodiny slohu, odtrhnuto od oboch zložiek slovenského jazyka (gramatika a literárna výchova) a postupovali podľa istých schém, šablón, sotva by sme žiakov naučili*

[1] JANEK, J.: Rozvíjanie jazykovej kultúry žiakov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1970, passim.

slohovať. Slohovať sa učia žiaci na všetkých zložkách slovenského jazyka, na hodine zemepisu, dejepisu a iných vyučovacích predmetov, v kine a v divadle, na ulici a na družstevnom poli, pri počúvaní a sledovaní rozhlasu a televízie. Všetky tieto pomocné zložky slohovej výchovy ovplyvňujú reč žiakov, ich sloh. (Janek, s. 15). V prvom prípade sloveso *slohovať* má význam „zostavovať slohové celky", v druhom skôr „vyberať výrazy, zostavovať vety" (a možno i nadvetné útvary).

Ako vidieť, význam slovesa *slohovať* sa zatiaľ nedá presne určiť. Jeho používanie je motivované úsilím rozlíšiť významy slovesa *štylizovať* vo všetkých zložkách predmetu (jazyk, literatúra, sloh), t. j. učiť žiakov vyjadrovať sa, a vo význame „štylizovať žiacke slohové práce". Najmä v tomto druhom význame sa výraz *slohovať* používa častejšie.

Pozoruhodné je, že sloveso *slohovať* sa nepoužíva vo všetkých potenciálnych slovesných tvaroch. Nepočuli sme ho napríklad v rozkazovacom spôsobe *(slohuj!, slohujte)*, hoci imperatív je v učiteľovej reči častý tvar. Nezaznamenali sme ani trpné príčastie *(slohovaný, zoslohovaný)*, ani slovesné podstatné meno *(slohovanie)*, ani podobu pre dokonavý vid *(zoslohovať)*, ako ju má sloveso *štylizovať (zoštylizovať)*. Od slovesa *slohovať* nepoznáme zatiaľ ani odvodeninu, ktorá by mohla nahradiť sloveso *preštylizovať (preslohovať)*.

Slovesom *slohovať* sa iba rozširuje slovná čeľaď výrazov patriacich k slovu *sloh (slohový, slohovo, slohotvorný, slohovať)*. Zatiaľ sa od slovesa *slohovať* netvoria ani predponové odvodeniny, i keď v školskej terminológii by niektoré boli potrebné (porov. *preštylizovať*). Isté však je, že výraz *slohovať* sa už v školskej praxi udomácnil dávnejšie. Ukázali sme, že ani výraz *štylizovať* nie je ako termín presne vymedzený. Dôkazom toho je najmä prídavné meno *štylizačný* (odvodené od podstatného mena *štylizácia)*, ktoré sa používa v termíne *štylizačné cvičenie*. Termín *štylizačné cvičenie* nie je ešte z významovej stránky ustálený a v teórii vyučovania materinského jazyka sa o ňom diskutuje.

Záverom konštatujeme, že sloveso *slohovať* má tendenciu stať sa termínom v oblasti vyučovania predmetu slovenský jazyk, kde silno konkuruje výrazu *štylizovať*. Jeho význam zatiaľ nie je vyhranený, tvaroslovné využitie je obmedzené, ale aj tak má predpoklady spresniť školskú terminológiu.

V. Betáková

Viete, čo sú folníky na nížine?

V riporte s titulkom *Folníky na nížine* sa v Roľníckych novinách zo 17. mája 1973 píše, že v JRD 1. mája so sídlom v Buzici v Košickom okrese využívali vlani dva fóliové kryty, ináč povedané „folníky". Dobre, že sa slovo *folníky* vysvetľuje hneď v prvej vete, ktorú sme tu odcitovali, lebo inak by tomu nikto nerozumel.

Úsilie utvoriť namiesto opisného názvu *fóliové kryty* jednoslovný názov *folníky* je síce pochopiteľné, ale treba ukázať, že podoba *folník* nevyhovuje z hľadiska pravidiel o tvorení slov v slovenčine. Slovotvorná prípona *-ník* sa veľmi často využíva na tvorenie názvov miesta, ale je pozoruhodné, že skutočne veľmi zriedkavo tu býva základným slovom názov materiálu, ktorý sa využíva na stavbu. Našli sme iba slovo *skleník,* ktoré možno vysvetliť ako „stavba, ktorej podstatnú charakteristickú časť tvorí sklo". Zdá sa, že práve slovo *skleník* bolo vzorom pre utvorenie názvu *folník.* Ale takáto analógia nie je správna aj preto, že v slove *folník* sa stráca podstatná časť slova *fólia.* Ako si možno overiť napr. na prídavnom mene *fóliový,* nemožno vychádzať pri odvodzovaní z podoby *fol-,* ale z podoby *fóli-.* Ak by sme chceli utvoriť názov príponou *-ník* od tohto základu, museli by sme využiť ešte aj sprostredkujúcu adjektívnu príponu *-ov-.* Tak by sme dostali názov *fóliovník.*

Prirodzene, aj tento názov ešte „vonia novotou" popri neutrálnom dvojslovnom názve *fóliový kryt.* Nie je však vylúčené, že pri väčšom rozšírení fóliových krytov sa začne používať i jednoslovný názov. Ale v takomto prípade odporúčame podobu *fóliovník,* nie podobu *folník.*

J. Horecký

Ks

SPRÁVY A POSUDKY

O užitočnej besede

Na stránkach nášho časopisu sme už viac ráz referovali o besedách pracovníkov Jazykovedného ústavu v redakciách novín, časopisov, vydavateľstiev i televízie. Všetky tieto besedy o úrovni jazykového prejavu pracovníkov príslušnej redakcie sa konali vždy z popudu istej redakcie, čo svedčí o tom, že pracovníci, ktorí profesionálne narábajú s jazykom, pociťujú potrebu zdokonaľovať sa v používaní spisovného jazyka. Je to dobrý znak, ktorý ukazuje, že sa pomaly stráca ľahostajný vzťah k jazyku. Používatelia jazyka si začínajú uvedomovať, že dnes už nestačí písať a hovoriť akokoľvek, ale že treba písať a hovoriť kultúrne; uvedomujú si, že s vyjadrovaním podľa hesla „hlavná vec, že si rozumieme" dnes už nevystačia.

Jedna z takýchto besied bola 12. februára 1973 v redakcii denníka Šport. Zúčastnili sa na nej J. R u ž i č k a, riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, J. K a č a l a, vedúci oddelenia jazykovej kultúry, Š. M i c h a l u s, pracovník oddelenia jazykovej kultúry. Na základe dvojmesačného podrobného čítania denníka Šport predniesli títo pracovníci svoje poznámky o jazykovej stránke textov uverejňovaných v Športe.

Najprv hovoril J. R u ž i č k a. Zaoberal sa rečou všeobecne a zdôraznil, že reč je systém zvukových prostriedkov so spoločenskou funkciou. Dôležitý je vzťah človeka k reči, ako aj vzťah reči a spoločnosti. Národná reč má okrem komunikatívnej funkcie aj prestížnu funkciu. Ďalej hovoril o vývine spisovnej slovenčiny a ukázal, že tento vývin bol v 20. storočí veľmi rýchly. Spisovná slovenčina sa dnes v celej slovenskej spoločnosti uplatňuje ako jednotný nástroj styku. Preto každý používateľ spisovnej reči musí dodržiavať jej pravidlá. Slovenčina je štylisticky vycibrený moderný spisovný jazyk. Potom sa J. Ružička podrobnejšie zaoberal publicistickým štýlom. Na príkladoch ukázal, ako sa dnes v tomto štýle uplatňuje v slovenčine hovorovosť, internacionalizácia lexiky a využívanie plochy. V tlači sa pod vplyvom rozhlasu a televízie uplatňuje hovorenosť (zreteľ na zvukovú realizáciu textu). Túto novú črtu publicistického štýlu treba vítať najmä z hľadiska čitateľa. Publicistický štýl sa čoraz zreteľnejšie dostáva do centra jazykovej komunikácie. Z toho vyplýva aj dôležitosť a spoločenský dosah každého článku v tlači, každého prejavu v rozhlase a televízii. V závere svojho príhovoru J. Ružička upozornil, že by bolo užitočné, keby sa redakcia Športu sústavne starala o zlepšovanie jazykovej stránky svojho denníka.

J. K a č a l a hovoril o východiskách a kritériách pri hodnotení jazykovej úrovne novín. Podčiarkol, že v rámci všeobecného zvyšovania kultúrnosti treba primeranú pozornosť venovať aj kultúrnosti vyjadrovania, jazykovej kultúre. Veď jazyková kultúra sa chápe ako súčasť kultúry a kultúrnosti vôbec. Ďalej sa J. Kačala širšie rozhovoril o práci Jazykovedného ústavu, o odborných časopisoch a o spôsoboch, ako Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV pôsobí na širokú verejnosť. Potom sa sústredil na syntaktické a štylistické

otázky a upozornil na daktoré problematické javy z tohto okruhu. Zdôraznil, že v hromadných oznamovacích prostriedkoch, teda aj v novinách určených širokému okruhu rôznorodých používateľov spisovného jazyka, netreba používať neprimerane dlhé, komunikatívne preťažené vety, ktoré sa nedajú čítať bez prerušovania, bez vracania sa atď. Potom na konkrétnych príkladoch ukázal na jednotlivé chyby z okruhu syntaxe a štylistiky. Vo vete *V čase keď som písal tieto riadky bol v dobrej forme aj Jan Hoffmann* chýbajú čiarky pred spojkou *keď* a pred slovesným tvarom *bol;* treba totiž mať na pamäti, že jasnú logickú výstavbu textu napomáha jeho členenie podľa významových a gramatických úsekov, a na to je v písanom texte potrebná interpunkcia. Vo vete *Neexistovalo nijaké vzduchoprázdno medzi obyvateľmi mesta a športovým svetom ako napríklad v Zürichu 1971* je zasa nevhodný slovosled; časť *neexistovalo nijaké vzduchoprázdno* prináša novú informáciu, preto ju v zmysle požiadaviek na slovosled treba dať až na druhé miesto vo vete; veta by mala mať takúto podobu: *Medzi obyvateľmi mesta a športovým svetom neexistovalo nijaké vzduchoprázdno ako napríklad v Zürichu 1971.* Niekoľko príkladov na nevhodné väzby: namiesto *napomáhať niečomu* treba používať alebo väzbu *pomáhať niečomu,* alebo väzbu *napomáhať niečo;* namiesto *zúčastniť sa niečoho (zúčastniť sa majstrovstiev)* je vhodnejšie *zúčastniť sa na niečom (na majstrovstvách),* prípadne podľa zmyslu textu aj *zúčastniť sa v čom (v povstaní)* alebo *pri čom (pri príprave niečoho).* — Poznámky k používaniu niektorých gramatických prostriedkov: namiesto výrazu *až na* v spojení *až na dvojicu Machač — Pospíšil* treba používať predložku *okrem,* teda *okrem dvojice Machač — Pospíšil;* nadbytočne a nevhodne sa používa v cieľovom (účelovom) význame aj predložka *pre: majstrovstvá sveta pre rok 1973,* správne *majstrovstvá sveta na rok 1973; príležitosť pre zimné športy,* správne *príležitosť na zimné športy.* Pri štýle podčiarkol J. Kačala funkčnosť. Z repertoáru jazykových prostriedkov treba vyberať tie, čo najlepšie vyhovujú cieľu, ktorý sa jazykovým prejavom sleduje. Štýl má byť jednoduchý, ale aj pekný. I keď sa v novinárskej práci často pracuje rýchlo, treba nepresnosti a nejasnosti obmedziť na minimum.

Š. Michalus venoval pozornosť najmä slovnej zásobe s poukazom, že práve v tomto okruhu sa nedostatky každého jazykového prejavu ukazujú najvýraznejšie. Pomerne často sa na stránkach Športu zjavuje napr. sloveso *viesť si (výborne si viedol Poliak A. Bachleda, vynikajúco si viedli Rakúšania* a pod.); tu namiesto slovesa *viesť si* treba použiť sloveso *počínať si* alebo *držať sa,* teda *výborne si počínal* (alebo *sa držal) Poliak A. Bachleda, vynikajúco si počínali / sa držali mladí Rakúšania* atď. Iné nenáležité sloveso je *vylepšiť;* našlo sa napr. v týchto spojeniach: *vylepšili aj voľnú jazdu,* správne *zlepšili aj voľnú jazdu; vylepšili si svoje postavenie,* správne *zlepšili si svoje postavenie.* Ďalšie chyby z okruhu lexiky: *ukvapene* m. *prenáhlene, unáhlene; zhliadnuť konkurentov* m. *vidieť konkurentov; kľudný* m. *pokojný; nebojácne* m. *smelo, odvážne* atď. Nenáležité je slovo *nakoľko* vo význame „pretože" v tejto vete: *Berlínsky team nesmie hrať, nakoľko nemá zdravý hospodársky podklad.* Tu namiesto slova *nakoľko* treba použiť slová *lebo, pretože, keďže: Berlínsky team nesmie hrať, lebo (keďže) nemá zdravý hospodársky podklad.* Chyby sa našli aj pri tvorení slov: *plzeňský* m. *plzenský, bobrovecký* m. *bobrovský* a pod.

V okruhu gramatiky prekvapuje, že sa v prečítaných textoch zásadne neskloňuje pomenovanie *Bohemians*, hoci sa o veci už na mnohých miestach písalo i hovorilo. Spojenia *do Bohemians, s Bohemians, hráči druholigových Bohemians* sú chybné, správne má byť *do Bohemiansu, s Bohemiansom, hráči druholigového Bohemiansu*. Iné nenáležitosti z tohto okruhu: *v Montreali* m. *v Montreale; tréner Voždovacu* m. *Voždovca; Nóriek* m. *Nórok; fanúškovia* m. *fanúšikovia*. Chybné je, ak sa pomenovanie *Odolena Voda* skloňuje *do Odolenej Vody, o Odolenej Vode, s Odolenou Vodou*, správne je *do Odolena Vody, o Odolena Vode, s Odolena Vodou*, lebo tvar *Odolena* je zmeravený 2. pád mena *Odolen* (pozri Majtán, M.: Odolena Voda, z Odolena Vody. KS, 7, 1963, s. 62—63). Napokon Š. Michalus upozornil, že primeranú pozornosť treba venovať aj jazykovej stránke reklám a rozličných oznamov, ktoré sa v Športe publikujú a ktoré sú z jazykovej stránky nie vždy v poriadku.

Potom sa rozprúdila živá, neformálna beseda, v ktorej sa redaktori Športu spytovali na jazykové problémy z najrozmanitejších oblastí. Na záver tejto užitočnej besedy J. Ružička znova zdôraznil záväznosť normy spisovného jazyka pre všetkých jeho používateľov. Navyše denník Šport je oficiálny orgán inštitúcie; aj to zaväzuje pracovníkov redakcie, aby sa starali aj o jeho dobrú jazykovú úroveň. Terajšia jazyková stránka textov v Športe nie je zlá, to však neznačí, že ju netreba zlepšovať. Žiada sa teda, aby sa redakcia Športu sústavne usilovala o zvyšovanie jazykovej pohotovosti svojich redaktorov a ostatných spolupracovníkov a o zvyšovanie štýlovej primeranosti a vybrúsenosti ich jazykových prejavov.

Š. Michalus

Vysokoškolská učebnica českého jazyka

Slovenské pedagogické nakladateľstvo v Bratislave vydalo vlani (r. 1972) dávno potrebnú učebnicu českého jazyka s názvom *Čeština* (s prílohou má kniha 259 strán).

Učebnica venovaná slovenským vysokoškolským študentom je študijnou príručkou najmä pre poslucháčov študujúcich slovenský jazyk, ale môže dobre poslúžiť všetkým tým našim ľuďom, ktorí z povolania pracujú so spisovnou slovenčinou v písanej i hovorenej podobe, a tak veľmi často im v každodennej práci prichodí vedome a informovane konfrontovať texty v našich dvoch blízkych národných jazykoch.

Vysokoškolskú učebnicu *Čeština* zostavili slovenskí a českí vysokoškolskí učitelia a vedeckí pracovníci spolupracujúci s vysokými školami — slovakisti a bohemisti; autorský kolektív viedol E. Pauliny. Knihu recenzovali K. Hausenblas a Š. Peciar.

Čeština podáva v prvom rade charakteristiku českého spisovného jazyka v jeho systémovom i funkčnom vrstvení, no nechýba v nej podľa potreby ani zreteľ na takzvanú obecnú češtinu (doteraz nespisovný nadnárečový útvar, ktorý sa čím ďalej tým viacej uchádza o postavenie hovorového útvaru spi-

sovného jazyka), zreteľ na územné nárečia a na prvky sociálnych a záujmových variantov (slangy); pritom sa prvky čiastkových systémov (hláskoslovie, tvaroslovie, skladba) podávajú z pohľadu slovenského jazykového povedomia alebo so zreteľom naň.

Recenzovaná vysokoškolská učebnica obsahuje tieto časti: I. *Úvod* (E. Pauliny; Al. Jedlička); II. *Hláskoslovie a výslovnosť* (E. Pauliny); III. *Tvorenie slov* (J. Horecký); IV. *Tvaroslovie* (E. Jóna; časť *Slovesá* J. Ružička); V. *Zo skladby* (Al. Jedlička); VI. *Charakteristika slovnej zásoby súčasnej spisovnej češtiny* (Al. Jedlička); VII. *Dejiny spisovnej češtiny* (M. Komárek); VIII. *Nárečia českého jazyka* (J. Bělič).

Na konci je textová a obrazová príloha, ktorá názorne dopĺňa pohľad na spisovnú češtinu v jej dejinnom vývine; okrem toho v časti o dejinách a o nárečiach nájdeme v učebnici vybrané úryvky textov ako ukážku východiska, výkladu, jeho doplnok i názorný doklad.

V jednotlivých kapitolách sa pri opise príslušných javov českého jazyka zvyčajne pripomína paralelný jav zo slovenčiny. Ukazujú sa zhody, rozdiely, ale starostlivo sa upozorňuje aj na odchodné významové alebo funkčné (štylistické) postavenie prvkov zhodných z formálnej stránky. Napríklad sa poukazuje na väčšiu variantnosť v tvarosloví s paralelným jestvovaním starších i novších podôb (i v súvislosti s odlišným vývinom v okruhu hláskoslovia); na rozdiely v uplatňovaní pasíva, polovetných konštrukcií, tvarov kondicionálu minulého a tvaru predminulého času. Popri tom sa so zreteľom na hlavného adresáta učebnice pripájajú poznámky o rozdieloch v českej a slovenskej jazykovednej teórii; napr. pri hodnotení tzv. neosobného pasíva, pri pojme slovesnej intencie (v českej jazykovednej teórii mu zodpovedá rekcia a slovesná valencia) a pri tvaroch novovznikajúcej kategórie výsledného stavu *(byť navarené, mať navarené)*. Vcelku sa ukazuje, že naše dva blízke slovanské jazyky majú najviacej zhôd v rámci odborného štýlu a najväčšie rozdiely v textoch krásnej literatúry (v umeleckom štýle jazyka).

Ako vysokoškolská učebnica bude mať *Čeština* podobné poslanie na slovenských vysokých školách, ako medzi českými vysokoškolákmi už od r. 1957 plní paralelná učebnica *Slovenština*, ktorá v Štátnom nakladateľstve v Prahe vyšla takmer súčasne s ňou, a to už vo štvrtom vydaní.

Veríme, že táto potrebná a dobre osnovaná vysokoškolská učebnica splní svoje poslanie v tomto i v ďalších svojich vydaniach. Odporúčame ju všetkým tým našim ľuďom, ktorí nemajú českým textom a hovoreným prejavom len rozumieť, ale majú český jazyk aj odborne poznať, a to i preto (ako v úvode hovorí prof. E. Pauliny), „lebo dobrým poznaním češtiny a jej vývinu lepšie poznáme aj súčasný stav slovenčiny a jej vývin".

G. Horák

SPYTOVALI STE SA

Nabiť batériu a dobiť batériu. — M. Železnák z Trebišova sa spytoval, ako sa píše sloveso *nabiť* (resp. *nabyť*), ak ho používame v súvislosti s dodávaním elektrického náboja do batérie alebo do akumulátora.

Sloveso *nabiť* uvádzajú Pravidlá slovenského pravopisu (11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 230), pravdaže, bez vysvetlenia významu. Z nich teda nie je zrejmé, či sa sloveso *nabiť* môže používať aj v súvislosti s dodávaním elektrického náboja do batérie alebo do akumulátora. Podľa Slovníka slovenského jazyka II (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1960, s. 215) jeden z významov slovesa *nabiť* (nedokonavá podoba *nabíjať*) je „dať niečomu elektrický náboj". V slovníku sa uvádza aj spojenie *nabiť akumulátor.* Sloveso *nabiť (nabíjať)* v spojeniach *nabiť batériu, nabiť akumulátor* sa teda píše s mäkkým *i* (resp. *í*). Od nedokonavého slovesa *nabíjať* je utvorené aj vzťahové prídavné meno *nabíjací* s významom „určený na nabíjanie", napr. *nabíjací prúd, nabíjacia stanica.* Okrem toho sa v elektrotechnike používa aj podstatné meno *nabíjač* s významom „prístroj na nabíjanie akumulátorov a batérií".

V automobilizme sa veľmi často používa aj sloveso *dobiť* (nedokonavá podoba *dobíjať*), a to vtedy, ak treba pomenovať doplňanie elektrického náboja do batérie, ktorá síce má elektrický náboj, ale ten už nestačí na zvládnutie všetkých funkcií pri prevádzke automobilu. Aj v tomto význame sa sloveso *dobiť (dobíjať)* píše s mäkkým *i (í).* Od slovesa *dobíjať* je utvorené aj podstatné meno *dobíjač* s významom „prístroj na dobíjanie batérií alebo akumulátorov".

Okrem uvedených termínov jestvuje termín *vybitá batéria,* ktorý sa používa nielen v automobilizme, ale všade tam, kde treba vyjadriť, že batéria má nedostatočný elektrický náboj, resp. nemá nijaký náboj. Trpné príčastie *vybitý* je utvorené od slovesa *vybiť* s významom „znížiť napätie elektrického prúdu" (SSJ V, s. 197).

Na pomenovanie činnosti, ktorou sa dáva niečomu (napr. batérii, akumulátoru) elektrický náboj, používa sa sloveso *nabiť (nabíjať)* a na pomenovanie činnosti, ktorou sa dopĺňa elektrický náboj v batérii (v akumulátore), používa sa sloveso *dobiť (dobíjať).* Obidve slovesá, podobne ako aj sloveso *vybiť* (v spojení *vybiť batériu),* sa píšu s mäkkým *i (í).*

M. Považaj

Ks

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 7, 1973, číslo 8. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Paráková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30,—, jednotlivé čísla Kčs 3,—. Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Objednávky zo zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, Bratislava, Gottwaldovo nám. 48/VII. Vytlačili TSNP, závod Ružomberok. Povolené výmerom SÚTI 7/11.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia. Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, 54 Warmoesstraat, Amsterdam, Netherlands.

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1973.

Cena Kčs 3,—